

MIS JUHTUS PUHJA KIRIKLAS?

Ühe vana tõlke algust otsides*

ANNIKA KILGI, INGE KÄSI, AIVAR PÖLDVEE,
HEIKI REILA, KRISTIINA ROSS, KAI TAFENAU

Probleemiasetus

Eesti piiblitõlke ajaloo ühes alusdokumendis, Adrian Virginiuse autobiograafias, seisab paljutsiteeritud lõik: „Seetõttu võtsin ma 1687. aasta 20. novembril hr Johann Hornungi enda juurde Puhja, seesinane tõlkis terve Uue Testamendi uuesti, kreeka keelse teksti järgi tallinnaeesti keelde ja andis selle tõlke päris puhtaks kirjutatud eksemplari 1688. aastal hr ülem-superintendent Fischerile üle. Mina aga võtsin koos oma õndsas isaga ette Vana Testamendi ja me jõudsime sellega niikaugele, et saime pentateuhi ja ülejäänud ajaloolised raamatud kuni Iiobi raamatuni tõlgitud. Nendest käsikirjadest jäin ma aga paraku kõigist ilma, kui venelased mu 1704. aastal paljaks riisusid ja vangi viisid.”¹

Selle lõigu põhjal võiks arvata, et Puhjas toimus midagi tõlketalgute² sarnast, mille käigus uuendusmeelsed tõlkijad – Johann Hornung, Adrian Virginius ja Andreas Virginius – püüdsid Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri juhtimisel jõuda ilma Eestimaa konsistooriumi abita põhjaeestikeelse piiblitõlkeni. 1686. aastal oli Fischeri initsiatiivil ilmunud lõunaeestikeelne Uus Testament („Wastne Testament”), mille peamiseks tõlkijaks oli arvata-vasti Andreas Virginius. Teatavasti toimusid seepeale 1686. ja 1687. aastal Fischeri organiseerimisel Liepas ja Pilistveres konverentsid, kus kahe konsistooriumi³ esindajad arutasid eestimaalaste Uue Testamendi tõlkekäsikirjadele tuginedes mõlemaid pooli rahuldava põhjaeestikeelse Uue Testamendi trükiversioonini jõudmise võimalusi (Pahtma, Tafenau 2003). Soovitud tulemust

* Artikkel on sündinud autorite ühistest aruteludest Andreas ja Adrian Virginiusele omistatava Vana Testamendi tõlke ja mõningate teiste Eesti Keele Instituudi „Eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis” kajastuvate XVII sajandi lõpu piiblitõlgete üle (vt <http://portaal.eki.ee/piibel>), millega seonduvad kaks hilisemat hiljuti päevavalgele tulnud lõunaeestikeelset tõlkeversiooni. Arutlused on väldanud – kord elavnedes, kord soiku jäädes, kord laiemas, kord kitsamas ringis – alates sellest, kui Kristiina Ross 2003. aastal tõlke osaliselt publitseeris (Virginiused 2003). 2012. aasta sügisel toimus Puhjas ühine väliseminar (vt Keel ja Kirjandus 2013, nr 1, lk 76). Ehkki selge ja ühese vastuseni pole seni jõutud, otsustati avaldada uurimise hetkeseisu fikseeriv ühisartikkel, et jäädvustada seni tuvastatu juhuks, kui probleemile ei õnnestu lähiajal uut valgust heita. Artikli pealkirja esimene pool on võetud Aivar Põldvee kunagise ettekande pealkirjast (vt märkust 2).

¹ Autobiograafia kokkuvõtte ilmus trükis esimest korda juba 1860. aastal (*Curriculum vitae*). Autobiograafia pikema versiooni kohta vt Tafenau 2009b.

² Kujundlikku väljendit „tõlketalgud” kasutas vana kirjakeele päeval (12. XI 2010) Aivar Põldvee ettekandes „Mis juhtus Puhja kiriklas?”, osutades küsimustele, mis kerkivad Virginiuste käsikirja ning Forseliuse-Hornungi kirjaväisi erinevustest.

³ Lisaks Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumi esindajatele oli konverentsidel esindajaid ka Saaremaalt, kus oli omaette konsistoorium. Põhilised keelevaidlused toimusid siiski just Eesti- ja Liivimaa konsistooriumi esindajate vahel.

konverentsid siiski ei andnud ja ehkki ühine toimetamistöö tuleb kirjavahetuses jutuks veel ka 1690. aastatel, jääb Adrian Virginiuse tsiteeritud kirjelduse järgi mulje, et tegelikult loobus Fischer pärast Piliistvere konverentsi ühise tõlkimise ideest ning lasi Johann Hornungil Uue Testamendi liivimaalaste tõlkepõhimõtete järgi uuesti põhjaeesti keelde tõlkida, olles otsustanud selle ise välja anda. Ning et ühtlasi hakkasid isa ja poeg Virginiused Fischeri algatusel ilma eestimaalastega arutamata ka Vana Testamendi põhjaeesti keelde tõlkima. Johann Hornungi tõlkekäsikiri pole säilinud, kuid alles on selle koopia 1694. aastast, nn Müncheneri käsikiri, mida peetakse Hornungi tõlkele väga lähedaseks (Reila 2007). Säilinud on ka kuni Iiobi raamatuni ulatuv Vana Testamendi tõlke koopia, mis seni on usutud olevat Virginiuste tõlke ärakiri (Ross 2003). See on tugevate lõunaeesti mõjutustega ladusa lausestusega põhjaeestikeelne versioon, mis sellisena näib ideaalselt sobivat oletatavasse pilti. Hea keeleoskusega tõlkijate töö, kes seni olid arendanud lõunaeestikeelset kirjavara, aga püüdsid nüüd tõlkida põhjaeesti keelde, võiks teoreetiliselt tõesti umbes selline välja näha.

Mõned seigad paraku Puhja tõlketalgute kontseptsiooniga hästi kokku ei sobi. Hoogtoise programmilise tõlkimise korral, mille tulemuseks pidi olema eestimaalaste tõlkepõhimõtteid teadlikult eirav terviklik piibliversion, pidanuksid omapoolsed põhimõtted ja taotletava sihtkeele nüansid olema enne tõlkima asumist põhjalikult läbi arutatud ning arusaamade ühtlustumine pidanuks jätkuma ka töö käigus. Uue Testamendi Müncheneri käsikiri ja säilinud Vana Testamendi käsikiri on aga keeleliselt üsna erinevad. Käsikirjad lahknevad juba kirjaviisilt, ehkki ainult selle põhjal ei saa tõlgete omavahelise suhte üle muidugi otsustada. Kirjaviisi arengus oli parasjagu kriitiline ajajärk: käimas oli selle muutmise vaidlusterohke protsess ning ortograafilisi põhimõtteid võidi koopiast koopiasse teisendada, sõltuvalt hetkel valitsevast suundumusest; pealegi pole Vana Testamendi koopia kirjapaneku täpne aeg teada (vt ka allpool). Kahe käsikirja omavahelised erinevused ulatuvad aga ka põhimõtteliste grammatiliste joonteni, mida niisama ümberkirjutamise käigus vaevalt et muudeti. Näiteks on Uue Testamendi Müncheneri käsikirjas loobutud *saama*-tuleviku kasutamisest, samal ajal kui Vana Testamendi tõlkes on *saama*-tulevik tavaline. Perifraatilise *saama*-tuleviku heitis põhjaeesti kirjakeelest otsustavalt kõrvale justnimelt Hornung (Kilgi 2012: 27), samal ajal kui lõunaeesti kirjakeelde jäi *saama*-tulevik ka XVIII sajandil püsima (Ross 2013). Tuleviku väljendamine näib olnuvat niivõrd oluline küsimus, et ühiste tõlketalgute käigus pidanuks see tulema arutlusele ning Uues ja Vanas Testamendis oleks pidanud rakendatama ühesugust malli, juhul kui sihtkeeleks oli valitud ühine allkeel.

Meeskondliku tõlkimisega ei sobi hästi kokku ka mõned põhjaeestilises Vanas Testamendis läbivalt kasutatud väga tavalised lõunaeestilised sõnad, nagu *sissar* (pro *ödde* Müncheneri käsikirjas), *wellised* (pro *wennad* Müncheneri käsikirjas) jmt. Ühise töö käigus, kui tõlkeid oleks omavahel arutatud, pidanuksid seesugused sõnad varem või hiljem sobimatutena kõrva hakkama.

Lisaks tekib muidki kõhklusid. Adrian Virginiuse autobiograafia tsitaadis Vana Testamendi sihtkeelt tegelikult ei täpsustata, mis on mõneti kummaliline. Nii Adrian kui ka Andreas Virginius on eesti kirjasõna ajaloos tuntud lõunaeestikeelsete tekstide sõnastajatena, nii et kui nad nüüd tõesti tõlkisid põhjaeesti keelde, tundub loomulik, et Adrian oleks seda eraldi rõhutanud. Ja kui

töenäoseks võib üldse pidada, et nad tõesti põhjaeesti keelde tõlkida suutsid? Andreas Virginiuse nime ühegi muu põhjaeestikeelse teksti või väljaandega ei seostata, nii et tema puhul tundub põhjaeesti keelde tõlkimine eriti kahtlane. Põhjaeesti väljaannete juures, millega Adriani nime seostatakse (1690. aasta lauluraamat ja 1694.–1695. aasta käsiraamat), on ta olnud üks kaasautoreid teiste, põhjaeesti keelt valdavate koostajate või redigeerijate kõrval. Küll aga tegeles Adrian Virginius Riias „Wastse Testamendi” tõlke redigeerimise kõrval lõunaeestikeelsete kiriku- ja kooliraamatute ettevalmistamisega (Tafenu 2009b: 849), mis esialgu tähendas varasemate Tallinna trükiste mugandamist. 1685. aasta Tartumaa laulu- ja palveraamatu kohandamisel osales ka tema isa Andreas (ER 2000: 100–101), nii et mingil määral oli kumbki kindlasti põhjaeesti keelega kokku puutunud. Adrian võttis pealegi osa piiblikonverentsidest ning arvatavasti ka 1686. aastal ilmunud Lutheri lasteõpetuse tõlkimisest põhjaeesti keelde (Aarma 1995: 40),⁴ samuti koostas ta ühes Bengt Gottfried Forseliusega põhjaeestikeelse lauluraamatu, mis trükiti 1690. aastal (ER 2000: 110). Kuid kas Virginiuste põhjaeesti keele pädevusest piisanuks otse põhjaeesti keelde tõlkimiseks? Tasub ka küsida, kuidas nende ühistõlkimist üleüldse ette kujutada tuleks, teades, et Adrian oli kirikuõpetajaks Puhjas, Andreas Kambjas ja reisimisolud olid tol ajal niisugused, nagu need olid. Vaevalt saab ühistõlkimist võtta täht-tähelt. Pikem ühine tõlkesessioon eeldanuks asendajat kogudusetöös, sage pendeldamine kahe pastoraadi vahel oluks aga suure ajakulu tõttu keeruline.

Kahtlusi Virginiuste tõlgitud Vana Testamendi versiooni suhtes on lisatud kaks hiljaaegu päevavalgele toodud hilisemat lõunaeestikeelset tõlketeksti. 1796. aastal andis tollane Kambja pastor Heinrich Andreas Erxleben välja lõunaeestikeelse lühendatud Vana Testamendi (Erxleben 1796). Selle võrdlus varasemate tõlgetega on näidanud, et esimese Moosese raamatu algusest kuni Joosua raamatu lõpuni kattub Erxlebeni väljaande sõnastus äratuntavalt Virginiustele omistatava Vana Testamendi tõlke sõnastusega, ehkki murdeliselt on tegemist eri keelevariantidega (vt lähemalt Ross 2011).

Hiljaaegu avastas Kai Tafenu Eesti Kirjandusmuuseumist Õpetatud Eesti Seltsi kogust piiblitõlke käsikirjade ära kirjad, mille originaalid oli Johann Heinrich Rosenplänter saanud 1819. aastal Karl Gottlob Sonntagi vahendusel Riias Liivimaa ülemkonsistoriumi arhiivist.⁵ Siinses kontekstis äratub enim

⁴ Tõlge lähtus J. Fischeri ja J. Helwigi 1680. a Riias ilmunud raamatust „Schriftmässige Erklärung des kleinen Catechismi D. Mart. Lutheri”; lõunaeesti keeles ilmus see 1684 (ER 2000: 99–100).

⁵ Igale ära kirjale on lisatud originaali lühikirjeldus, millest selgub, et Rosenplänteri jaoks olid kõik käsikirjad anonüümsed ja ta ei ole neid ka ise kellelegi omistanud. Vähemalt osalt 1824. aasta märtsist maikuuni ümber kirjutatud fragmentidest on enamik koondatud kolme vihikuisse, mis kõik kannavad ühist signatuuri (KM EKLA, ÕES, M.A. 65). Kaks vihikut sisaldavad katkendeid Jeesus Siiraki raamatust: Srk 23:31 (poole pealt) – 37:27 ja 47:6–50:29; kolmas psalmidest: Ps 23:4–34:17, 88:2–106:44. Psalmikatkendite kohta on vihiku eessõnas öeldud, et originaalis sisaldusid need kolmes oktaavformaadis vihus. Jeesus Siiraki raamatu originaalidest ühe kohta on öeldud, et see on vana, sest see on saksa tähtedega kirjutatud, osalt juba kaduma läinud ja kollane; teist iseloomustatakse kui kehva ja pleekinud käsikirja. Mõlema kohta on märgitud, et originaalid asuvad Liivimaa ülemkonsistoriumi arhiivis ja on sealt saadud Karl Gottlob Sonntagi vahendusel. Sonntagi kaudu on Rosenplänterini jõudnud veel üks fragment: 2. Moosese raamatu 1.–20. peatükk (KM EKLA, ÕES, M.A. 96). See käsikiri oli originaalis kvartformaadis ning ka sellele polnud märgitud, kes, milleks ja millal selle tõlkis. Jeesus Siiraki ja 2. Moosese raamatu fragmendid on lõunaeesti keeles, psalmid põhjaeesti keeles.

tähelepanu 1824. aastal ümber kirjutatud lõunaeestikeelne fragment, mis sisaldab teise Moosese raamatu 20 esimest peatükki ja kattub äratuntavalt nii Erxlebeni kui ka Virginiustele omistatava Vana Testamendi vastava osa tõlke sõnastusega. Ärakirja juurde on Kirjandusmuuseumi kataloogis tehtud märkus: „17. saj. lõpp?”

Erxlebeni väljaande ja Rosenplänteri hangitud koopiatega seonduv on andnud alust oletusele, et võib-olla tõlkisid Virginiused Vana Testamendi algsest siiski lõunaeesti keelde ning põhjaeestindus tehti selle algversiooni põhjal mõnevõrra hiljem. Samas võib Adrian Virginiuse ülestähendust selle kohta, kuidas ta koos isaga Vana Testamendi ette võttis [*machte mich mit meinem sel. Vater an das alte Testament*], mõista ehk ka nii, et tõlkimise lõunaeesti keelde võttis ette Andreas Virginius üksi – või oli see tõlge tal juba varasemast ajast olemas ja nüüd ta toimetas või täiendas seda – ning Adrian asus isa tõlget jõudu mööda põhjaeestistama või kasutas selleks kellegi kolmanda abi. Mõlemal juhul tuleks Erxlebeni väljaandes ja Rosenplänteri koopias näha algse lõunaeesti tõlke ümberkirjutusi ning säilinud vanas käsikirjas algse tõlke põhjaeestindust.

Mis räägib lõunaeestikeelse alustõlke kasuks?

1. Tekstoloogiline analüüs. Omavahel seotud tekstide tuletusliku suhte kohta (milline versioon millisest tuleneb) peaks olema võimalik üht-teist öelda juba tekstide endi põhjal, kõrvutades neid keeleliselt ja tõlkeliselt.

Eri murdevariante kasutavaid tõlkeid on keeleliselt võrrelda siiski keeruline. Virginiustele omistatava põhjaeestikeelse versiooni lõunaeestipäraseid jooni on seni seletatud Virginiuste kui tõlkijate lõunaeestilise taustaga. Kuid neidsamu lõunaeestipärasusi – nagu eespool mainitud sõnakujud *sissar* ja *wellised* või mitmed grammatilised vormid, mille puhul nähtavalt eelistatakse lõunaeestilisi variante, isegi kui neid pärast koopias valmimist on üritatud põhjaeestilistega asendada – võib muidugi sama hästi tõlgendada ka jälgedena versiooni aluseks olnud lõunaeesti tõlkest, mida on püütud põhjaeesti keelele kohandada. Siiski kinnitavad läbivalt esiletulevad lõunaeestipärasused üksnes seda, et versiooni valmimises ei ole järjepidevalt osalenud ükski hea põhjaeesti keele tundja (näiteks J. Hornung), kuid ei aita täpsustada, kas lõunaeestilise keelepädevusega tõlkijad on üritanud teksti otse põhjaeesti keelde tõlkida või algselt lõunaeestikeelset tõlget hiljem põhjaeestipärastada.

Ka kirjakeele ajalise arenguga seotud pidepunkte on versioonide keeleliseks järjestamiseks vaatlusalusel juhul raske leida. Lõunaeesti piiblikeele standardile pani aluse 1686. aasta „Wastne Testament”, millega loodud keeleversioon püsis vaimuliku keele etalonina enam-vähem muutumatul kujul kuni lõunaeesti kirikukeele hääbumiseni. Selles mõttes „konserveeris” „Wastne Testament” lõunaeesti kirjakeele kujul, milleni see oli jõudnud 1680. aastate keskpaigaks (nagu näitab ka eespool mainitud perifrastilise *saamatuleviku* kasutamine). Põhjaeesti kirjakeel arenes edasi ning „konserveeriti” täispiibli tekstiga kujul, milleni see oli jõudnud 1730. aastateks. Seepärast on Erxlebeni väljaandes ja Rosenplänteri koopias leiduva tõlke sünniaja kohta keeleliste tunnuste põhjal keeruline midagi öelda: vanemad grammatilised jooned ja sõnakujud on üldjuhul ühtlasi lõunaeesti kirjakeelele üldomased ja

kooskõlas „Wastse Testamendi” keelega. Erxlebeni tõlke keeleanalüüsil äratas tähelepanu ainult üks potentsiaali vorm (1Ms 42:9 *ollete tulnu, kaema kummalt kottalt se Ma wallale olnes*), mida põhjaeesti versioonis ei esine. Vana hääbuv vormikategooria potentsiaal ehk võimalikkust väljendav kõneviis oli „Wastse Testamendi” kaudu küll XVIII sajandi lõpu lõunaeesti kirikukeeles veel tuttav ja selle toob August Wilhelm Hupel ära ka oma 1780. aastal ilmunud grammatikas, kuid tundub kahtlane, kas sel ajal keegi seda enam aktiivselt kasutada oleks taibanud. Seetõttu näib see vorm viitavat, et Erxleben tugines oma väljaandes mingile varasemale tõlkele, ning viib vägisi mõtted „Wastse Testamendi” tõlkijale Andreas Virginiusele (vt lähemalt Ross 2011: 610). Ka mõned muud, Erxlebeni eessõnas ilmnevad jooned toetavad oletust, et Erxlebeni enda keel oli mõnevõrra erinev avaldatud tõlke keelest, kuid seda laadi erijoonete täpsemaks ajaliseks dateerimiseks pole XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi lõunaeesti kirjakeelt seni piisavalt uuritud.

Kahe ühist algupära teksti kõrvutamisel peaks aga vähemalt teoreetiliselt olema võimalik ka ainuüksi tõkeliste argumentide najal öelda, kumb kummast tuleneb, eeldades, et üldjuhul on alustõlge täielikum ja originaaltekstiga sarnasem kui sellest tuletatud variant, milles võib olla üht-teist kohendatud ja õgvendatud. Erxlebeni väljaande ja säilinud Vana Testamendi käsikirja omavahelist suhet on kirjeldatud aspektist siiski keeruline hinnata, sest Erxlebeni tekst on lühendatud versioon, kus paljud fraasid ongi teksti lühendamise huvides sihilikult välja jäetud või lihtsustatud. Küll aga tundub kirjeldatavast seisukohast kõnekas Rosenplänteri lõunaestikeelse koopia (R-eL) ja Virginiuste omistatava säilinud põhjaestikeelse versiooni (V-eP) omavaheline kõrvutamine ning võrdlus heebrea originaali (Hbr) ja Martin Lutheri saksa-keelse tõlkega (Lu). Lahknevates kohtades on lõunaestiline variant enamasti põhjaestikeelsest täielikum. Nt

2Ms 1:5	Hbr	wayəhî kâl-nefeš yōšə'ê yerekə-y ^a ‘āqōb... ⁶
	Lu	Und aller Seelen die aus <u>den lenden</u> Jacob komen waren...
	R-eL	Nink kik neide henge, kumma Iakobi <u>Pusast</u> olliwa tulnu...
	V-eP	Nink keik need hinget, kummat Jakobist olit wäljatulnut...

2Ms 1:8	Hbr	wayyāqām meleḵə-ḥādāš ‘al-mišərayim
	Lu	Da kam ein <u>newer</u> König auff in Egypten
	R-eL	Nink üts <u>wastne</u> Kunningas, tõssi, ülle Egüpti-Ma
	V-eP	Nink üks kuningas taus ülle Egüpti-Maa ⁷

Samuti võib leida näiteid, kus lõunaestikeelses versioonis tarvitatakse originaalile ja/või Lutheri tõlkele vastavat isikulist asesõna, ilma et viidatav isik kontekstist tegelikult üheselt selguks, kuid põhjaestikeelses seisab selle asemel viitealune substantiiv, mis läbi fraasi mõte tuleb selgemini esile. Nt

⁶ Heebrea transliteratsioon on võetud versioonist <http://www.sacred-texts.com/bib/tan/exo.htm> (18. VI 2014).

⁷ Kuivõrd mõlemad säilinud käsikirjad on koopiad, ei saa muidugi välistada, et mõni väljajäte võib olla tingitud ümberkirjutaja hooletusest.

2Ms 1:12

Hbr	wəka'āšer yə'annū 'ōtwō kēn yirəbeh wəkēn yifərōš wayyaqušū mipənē bənē yisərā'el:
Lu	Aber je mehr sie das Volck druckten / je mehr sich es mehret vnd ausbreitet / Vnd <u>sie</u> hielten die kinder israel wie ein Grewel.
R-eL	Ent jo ennämb nemmä neid waiwsiwa, sewerrä ennämb tekkü neid n. sewerrä parrembide suggesiwa, nida et <u>neil</u> melepahha olli Israeli Laste perräst.
V-eP	Agga mes ennamb nämat neid waiwasit, sedda ennamb neid sai, nink sedda parrambast Suggesiwat nämat, ninda, et neil <u>Egüptileistel</u> Meele-pahha oli Israeli-Laste perrast.

Üksikjuhtudel näib põhjaeestilises versioonis olevat parandatud lõunaees-tilises esinevaid vigu, nt 2Ms 8:16 R-eL *ütte Waraonille*, V-eP *ütte Aronille*. (Ehkki seda laadi hooletusvigade korral pole välistatud, et need võivad olla sigenenud kopisti käe läbi ka just hilisemasse versiooni.)

Kogu senine tõlkeanalüüs on näidanud, et XVII sajandi Vana Testamendi tõlked tuginevad nii heebrea originaalile kui ka Lutheri saksakeelsele tõlkele ning ainult ja otse originaalist tõlgiti alles 1739. aasta täispiibli Vana Testamendi osa. Ka kõnealusest tõlkest võib leida kinnitusi neile kahele lähtetekstile toetumise kohta, kusjuures siin võrreldavatest versioonidest on lõunaees-tikeelne variant paiguti originaalipärasem ja kannab täpsemini üle originaali fraseoloogiat kohtades, kus põhjaeestikeelne rahuldub Lutheri saksa tõlke lahendustega. Nt

2Ms 15:6	Hbr	yəminəkā yəhwā ne'ədārī bakōḥa
	Lu	HERR, deine rechte Hand <u>tut große Wunder;</u>
	R-eL	Sinno hä kässi Issand, <u>om ausalik wäen:</u>
	V-eP	Issand, Sino Parramb Kässi <u>teep suurd Immet;</u>
2Ms 11:3	Hbr	bə'ēnē 'aḇəḏē-farə'ōh ūbə'ēnē hā'am:
	Lu	<u>vor</u> den Knechten Pharaos und <u>vor</u> dem Volk.
	R-eL	Waraoni Sullaste <u>Silmin</u> n. se Rahwa <u>Silmin.</u>
	V-eP	Warao Sullaste nink Rahwa <u>ees.</u>

Ühel juhul (2Ms 11:8) on lõunaeesti tõlkes koguni teksti sees märkus heebrea originaalväljendi täpse tähenduse kohta:⁸

Hbr	šē' atā wəkāl-hā'am 'āšer-bəraḡəleykā
Lu	Zeuch aus du vnd alles Volck <u>das vnter dir ist.</u>
R-eL	Minne sinna n. kik se Rahwas <u>kumb sinno al om</u> (Hebr. <u>Kumb sinno Jälgi⁹ perrä käup</u>)
V-eP	Minne ärra, Sina, nink keik se Rahwas, <u>kumb sino all on.</u>

⁸ Analoogilisi märkusi kreeka originaalväljendite tähenduse kohta leidub ka „Wastse Testamendi” trükiväljaandes.

⁹ Heebrea lähtesõna *regel* täpne vaste oleks hoopis *jalg*. Ehkki sõnakujus *Jälgi* on koopias tähemärgi ä diakriitik mõnevõrra ebamäärasem kui enamasti mujal, on siinkohal sõna *jalg* muutevormi siiski keeruline oletada.

Seesugused näited näivad osutavat, et a) kahe versiooni omavaheline suhe eeldab liikumist lõunaeestikeelselt variandilt põhjaeestikeelsele, kusjuures b) lõunaeestikeelne alustõlge on tehtud (lisaks M. Lutheri tõlkele) heebrea originaali silmas pidades, selle põhjaeesti keelde mugandamisel on vajadusel toetunud pigem M. Lutheri tõlkele.

2. Tekstivälised asjaolud. Oletust, et Virginiuste tõlge võis algselt olla lõunaeestikeelne, toetab seik põhjaeestikeelse Uue Testamendi tõlkimise loost. Nimelt äratav tähelepanu üks Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri lause 31. augustil 1685 Eestimaa piiskopile Johann Heinrich Gerthile läkitatud kirjas. Fischer teatab, et kui Eestimaa vaimulikud ei tule Liivimaale Uue Testamendi tõlget üle vaatama, siis peab ta rahulduma sellega, et töö vaatavad üle ja toimetavad trükki need liivimaalased, kes „viru keelt” oskavad (EAA, f 1187, n 2, s 4949, I 44–44p). Hiljem, 1686. ja 1687. aastal toimunud piiblikonverentsidel olid toimetamistöö aluseks suurelt osalt Eestimaa vaimulike tõlked. Et aga ei saa eeldada, et nad oleksid oma käsikirjad Fischerile saatnud ka siis, kui nad ise poleks Liivimaale konverentsile läinud, tuleb oletada, et Fischer esialgu ei tahtnudki põhjaeestikeelse Uue Testamendi aluseks võtta Eestimaa vaimulike tõlget. Praegustel andmetel ainus ja täiesti mõeldav alternatiiv oleks olnud põhjaeesti keelde ümber panna olemasolev lõunaeestikeelne tõlge. Kui aga sellist töökorraldust taheti kasutada juba Uue Testamendi puhul, siis tundub see pärast piiblikonverentsidel tõlkepõhimõtete ja eesti kirjakeele pärast tekkinud vaidlusi Vana Testamendi tõlke puhul veel hoopis tõenäolisem (Tafenu 2011: 53–56).

Vähemalt osa Vanast Testamendist pidi selleks ajaks tõepoolest juba olema lõunaeesti keelde tõlgitud. Andreas Virginiuse Vana Testamendi tõlgete kohta on Adriani eluloost teada, et isa oli Vana Testamendi tõlkinud lõunaeesti keelde juba enne 1683. aastat. Adrian mainib Õpetussõnu, 12 väikest prohvetit ja „veel mõningaid Vana Testamendi raamatuid”. Näib seega tõenäone, et tal oli kas juba sellest ajast või 1680. aastate keskpaigast olemas muidki Vana Testamendi lõunaeestikeelseid tõlkefragmente, mida ta nüüd, 1687. aastal, võis täiendada hakata.

Seda, et Erxlebeni väljaanne ja Rosenplänteri koopia tuginevad ühele ja samale lõunaeestikeelsele tõlkele, tõestab täiesti ühemõtteliselt nende sõnastuse kattuvus. Omaette küsimuseks on, kas need lähtuvad ka ühest ja samast käsikirjast või algtõlke erinevatest ümberkirjutustest. Ajaliselt on kaks kõnealust teistendit tegelikult üsna lähedased. Kuigi Sonntag'i kaudu saadud käsikirjad on ümber kirjutatud 1824. aastal, jõudsid need Rosenplänterini juba viis aastat varem: 4. märtsil 1819 Rosenplänterile saadetud kirjas (KM EKLA, ÕES, M.A. 132) loetleb Sonntag samu katkendeid (Srk, Ps, 2Ms), öeldes, et need on kõik, mis tal ühe vanema eestikeelse Vana Testamendi fragmentidest õnnestus leida.¹⁰ Seega sai Rosenplänter käsikirja enda kätte kõigest 23 aastat

¹⁰ Sonntag saatis need Rosenplänterile koos muude, enamasti ilmselt XVII sajandi lõpust ja XVIII sajandi algusest pärinevate materjalidega (katekismused, rahvalaulud, jutlused), paludes ühtlasi need pärast kasutamist tagasi saata. Sama aasta 3. mail on Sonntag Rosenplänterile veel teada andnud, et tal oli äsja õnnestunud 1710. aastal surnud kindralsuperintendent Gabriel Skragge pärandi hulgast leida eestikeelse Vana Testamendi tõlke fragmente, aga et ta püüab neid veel täiendada ja siis saadab talle. Hilisemates kirjades, tundub, Sonntag neid katkendeid enam ei maini, märgib ainult ühes aastaid hiljem, 30. detsembril 1826 kirjutatud kirjas, et tal pole seni õnnestunud Liivimaa ülemkonsistooriumi protokollidest leida mingit teavet selle kohta, kuidas Rosenplänteri [„Bibliotheca Esthonicas”] mainitud piiblitõlkefragmentid arhiivi jõudsid ja kes on nende autorid (KM EKLA, ÕES, M.A. 132).

pärast Erxlebeni väljaande ilmumist. Arvestades seda, et oletatava algtolke sünnist oli Erxlebeni väljaande ajaks möödunud juba rohkem kui sada aastat, ei pruugi ajaline lähedus siiski ühele ja samale käsikirjale viidata, sest tõlkest võis selleks ajaks olemas olla juba mitu koopiat.

Mis puutub Rosenplänterile saadetud fragmentide edasisse käekäiku, siis tundub tõenäoline, et Riias saadud käsikirjade ümberkirjutamine võis olla seotud sooviga need Sonntagile tagasi saata. See tähendab, et tänapäeval võiksid need oletatavasti asuda Riias Läti Riiklikus Ajalooarhiivis.¹¹ Igatahes pole võimatu, et Sonntagilt saadud originaalkäsikirjad on tänini kusagil alles, ja kindlasti aitaks nende leidmine lõunaeesti tõlke vanuse ja autori kindlakstegemisele kaasa.

Kellelt pärineb säilinud „Virginiuste tõlge”?

Virginiuste ühistööna sündinud või Andreas Virginiuse sulest pärineva lõunaeesti alustolke olemasolu eeldades jääb muidugi endiselt õhku ning osutub õieti veelgi tungivamaks küsimus, kes, millal ja mis asjaoludel teisendas selle põhjaeesti keelde ja pani kirja säilinud põhjaeestikeelse versiooni. Käekirja järgi on selge, et kirjapanijaks pole olnud ükski kolmest „Puhja tõlketalgutega” seonduvast tõlkijast: ei kumbki Virginiustest ega Hornung. Nagu eespool jutuks, on Andrase panus teksti põhjaeestistamisel üldse vähe tõenäoline. Säilinud käsikirja lõunaeestilikke jooni arvestades võib välistada ka Johann Hornungi aktiivse osaluse, kelle läbi tekst oleks saanud kindlasti palju põhjaeestilisem ning haakuks keeleliselt paremini Müncheni käsikirjaga. Seega jääb varem oletatud „talgulistest” tõsise kandidaadina sõelale ainult Puhja pastor Adrian ise. Kui nii, siis saab edaspidigi rääkida „Virginiuste tõlkest”. Kui mängu tuleb keegi muu, poleks ka senine nimetus enam õige.

Kõige seniõeldu taustal sobib Adrian tegelikult üsna hästi säilinud käsikirja allkeele kujundaja rolli. Johann Hornungiga tihedalt suheldes pidi tal olema tallinnaeesti keelest ja selle reformimise vajadusega seotud problemaatikast üsna põhjalik ettekujutus. Samas võib arvata, et aktiivselt ta põhjaeesti keelt ise ei vandanud. Kogu tollase eesti tõlke teemalise arutelu metakeeleks oli saksa keel, mida kasutasid ka Adrian ja Hornung põhjaeesti keele küsimusi vaagides. Kui eeldada, et mingit kompaktset ühist tõlkimist Puhjas ei toimunud, on täiesti mõeldav, et mõningad põhjaeesti keele reformimisel tehtud muudatused jäid Adriani tähelepanu alt välja ning redigeerides jättis ta sisse lõunaeestipäraseid keelendeid, mis Hornungi keelekasutusest erinesid (näiteks sõnakujud *sissar* ja *wellised* ning perifrastiline *saama-tulevik*).

Muidugi võis põhjaeestipärastajaks olla ka hoopis keegi neljas, keda seni kogu ettevõtmisega polegi seostatud. Võimalikke kandidaate on rohkem kui üks, kas või Liepa konverentsilgi osalenud Magnus de Moulin või miks mitte mõni 1694/95. aasta põhjaeestikeelse käsiraamatu koostajatest, kelleks olid peale Adrian Virginiuse ja Johann Hornungi teadaolevalt veel seesama Magnus de Moulin ning Reiner Brocman ja Johann Daniel von Berthold. Korrektuuri lugejana lisandus neile Salomo Heinrich Vestring.

¹¹ Tõenäoliselt Liivimaa ülemkonsistooriumi fondis (f 233).

Kõigi loetletute panus põhjaeestikeelse versiooni tekkesse on võimalik, ehkki, nagu näitab käekirja võrdlus, ei saa neist kedagi pidada säilinud eksemplari kirjapanijaks.

Asjaolu, et säilinud versiooni kirjapanija käekirja pole seni õnnestunud tuvastada, võib seletada mitmeti. Kõigepealt tuleb märkida, et eestikeelsed tekstid pandi enamasti kirja ladina tähtedega, mitte gooti kirjas, mida kasutati saksa keele puhul. Nii on ka kõnealune käsikiri (V-eP) ladinapärase ilmega, kuigi selles leidub ka „saksa” tähti. Ühe ja sama kirjutaja käekiri võis eesti ja saksa keeles kirjutades üsnagi palju erineda. Seega võis kirjutaja olla keegi, keda pole seni osatud kahtlustada, või ka isik, kellest polegi arhiivides autograafilist jälge.

Vana Testamendi tõlke silmatorkavalt hea eestipärane keelekasutus ärgitab küsima, kas tõlketöö juures võis olla mängus ka mõne eestlase käsi. Mingeid asjakohaseid andmeid pole, kuid küsimust tasub siiski kaaluda, olgu või mõtteharjutusena. Puhjas oli Adrian Virginiuse abiline koguduse- ja koolitöös köster Käsu Hans (vt Annist 1992–1993). Publikatsioonina on tuntud üks Käsu Hansu eestikeelne kiri (Valik 1992: 305–306) ja nagu teada „Nutulaulust”, oskas ta kirjutada ka küllaltki nõudlikus luulevormis. On oletatud, et Käsu Hans kuulus nende Tartumaa poiste sekka, kes õppisid nn Forseliuse seminaris. Aga kirjutama õppisid eesti poisid mujalgi, kuigi see polnud tollase kirikliku koolihariduse esmane siht.¹² Ka jumalasõna üle arutlevatest talupoegadest leidub sellest ajast teateid, samuti esimestest isehakanud jutlustajatest, nagu Veneküla Hans Paistus, kes „Wastsele Testamendile” tuginedes vaidles kirikuõpetaja Andreas Hornungiga, Johann Hornungi vennaga (vt Pöldvee 2012). Kujutluspilti mõnest koolitust saanud talupoisist, kes kirjutab ümber ja/või parandab keeleliselt piiblitõlke käsikirja, ei saa aga pidada kuigi usutavaks. Vaevalt jätkus ühel kõrstril või koolmeistril – aga just neisse ametitesse pandi parimad haritud noormehed – kirikuteenistuse ja põlluharimise kõrvalt aega suuremaks kirjatööks. Vähemasti võib tollastes allikates sageli kohata kurtmist, kuidas kõrstrid on ametikohustega üle koormatud ja nii mõnigi neist peab enda ja oma pere äraelatamiseks teenima lisa käsitööga. Piiblitõlke keeleteoimetamine ei saanud ka olla vaid vormiline tegevus, millega võinuks toime tulla teoloogilise ettevalmistuseta ning lähtekeeli tundmata. Eestlastest kristlikud kirjamehed sobivad paremini pool sajandit hilisemasse, vennastekogudusteaegsesse kultuuripilti. Sellise isiku esilekerkimine XVII sajandi lõpukümnenditel olnuks tõenäoliselt uudis, mille kohta leiduks allikates jälgi. Paraku neid pole, ka mitte Christian Kelchi või Arvid Molleri¹³ kroonikas. Aga piiblitõlkega tegeleva pastori (või tulevase pastori) nõuandjateks keelejuhi rollis olid kohalikud talupojad kindlasti. Ka Bengt Gottfried Forseliuse õigekirjauuendus sai tõuke tihedast suhtlemisest eesti (ning algul ka rannarootsi) koolipoistega. Ja Adrian Virginiuse eluloost on teada, kuidas ta juba lapseeas oli omavanustele eestikeelseid jutlusi pidanud (Tafenu 2009b: 849), millest võib järeldada, et ta suhtles eakaaslastest eestlastega.

¹² Näiteks Audru pastor Friedrich Döpner lasi koolipoistel kirikulaule ümber kirjutada, sest lauluraamatuid ei jätkunud (Fr. Döpner Liivimaa ülemkonsistoriumile, saadud 26. VI 1689; RA, Livonica II: 401).

¹³ Arvid Moller (1755: 54) pidas näiteks vajalikuks XVII sajandi lõpukümnenditest meenutada, kuidas üks talupoiss õppis Võnnu kirikumõisas 14 päevaga vilunult lugema. Selline oli tol ajal n-õ uudisekünnis.

Arhiivides on olemas dokumendid, mis kajastavad „Wastse Testamendi”, põhjaeestikeelse Uue Testamendi ja ka läti piibli tõlkijatele või ümberkirjutajatele 1680. aastatel tasutud summasid (Dunsdorfs 1979: 178–179).¹⁴ Arvedokumente, milles mainitaks eestikeelse Vana Testamendi eest tasutud palgaraha, arhiivimaterjalidest leitud pole. Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et töö oli alles algjärgus ja maksamiseni veel ei jõutud. Samas oli XVII sajandil tavaline, et pastorid tegidki tõlketööd missioonitundest ja tasuta.

Niisiis jääb praeguses uurimisseisus oletatava lõunaeesti algtõlke kõige tõenäosemaks põhjaeestipärastajaks ikkagi Adrian Virginius. Võimalikke teisi kandidaate tasub jätkuvalt otsida pastorite seast, aga käsikirja ümberkirjutaja rollis tuleks kõne alla ka mõni usuteadust õppinud kohaotsija, kes kuskil pastoraadis koduõpetajana teenis ja kellele see võidi ülesandeks teha.

Veel lahtisi otsi

Omaette küsimus on säilinud põhjaeesti käsikirja valmimise aeg, millele võiksid valgust heita kasutatud kirjaviis ja paber. Andrus (Albert) Saareste oletas „kirjastiili põhjal” – ilmselt mõtles ta kirjaviisi –, et käsikiri pärineb ajavahemikust 1690–1720 (Valik 1992: 187; Saareste 1926: 593). Mihkel Toomse (1940: 77) hinnangul ilmutas end Virginiuste käsikirjas revolutsiooniline vokaalide märkimisviis, mis kadus seejärel enam kui sajaks aastaks. Et võrrelda Virginiuste käsikirja teiste XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse tekstidega, tuleb lühidalt peatuda selle perioodi võistlevatel ortograafiaversioonidel. Pildi teeb taas keeruliseks asjaolu, et tegemist oli kahe kirjakeelega, mille ortograafia kujunes erinevas rütmis. Lisaks läksid põhjaeesti keele kirjaviisi küsimuses Tallinna ja Riia kui kahe vaimuliku keskuse ja kirjastaja seisukohad 1680. aastatel teravalt lahku. Õigekirja üle vaieldi nii kirglikult, et Johann Fischer kasutas keeletüli kohta väljendit „tähesõda” (*Buchstaben Krieg*) (vt Pöldvee 2009). 1630. aastatel oli tallinnaeesti trükistes kujunenud välja saksa ortograafiast lähtuv kirjaviis, mille võttis kokku 1637. aastal ilmunud Heinrich Stahli grammatika. Nn Stahli-pärase õigekirja puudustele juhiti tähelepanu juba varem, kuid probleemiks said need siis, kui 1680. aastatel hakati eesti lastele laiemalt lugemist õpetama. Saksa alfabeedi võõrtähtede kõrval tekitas eriti raskusi pikkade vokaalide märkimine *h*-tähe abil, mille tegi veelgi segasemaks *ä* tähistamine tähe kombinatsiooniga *eh* (pikk *e* kirjutati *ee*).

Lõunaeesti ortograafia, mida kasutas Joachim Rossihnius, ei erinenud palju Stahli omast, ehkki *ä*-täht oli selles olemas. 1686. aastal ilmus „Wastne Testament”, mille redigeeris Adrian Virginius. Virginius kõrvaldas alfabeedist mõne tarbetu „saksa tähe”, kuid pikendus-*h* jäi „Wastses Testamendis” endiselt kasutusele. Värskest trükitud „Wastse Testamendi” eksemplarid jõudsid Liepasse, kus 1686. aasta suve lõpus peeti konverents põhjaeesti Uue Testamendi tõlke toimetamise küsimuses. Bengt Gottfried Forselius esitas siin Fischeri heakskiidul tallinnaeesti ortograafia muutmiseks ettepanekud, mis lähtusid eesti koolilaste õpetamisel saadud kogemustest ja olid end juba õigus-

¹⁴ Dokumentides kajastub ka Johann Hornungi tõlketöö Puhjas. Adrian Virginius on Hornungile kaks korda üle andnud Fischeri saadetud palga: 10 riigitaalrit sai Hornung kätte 1688. aasta jaanuaris ja aasta hiljem veel 20 riigitaalrit. Mõlemad kvitüürid on dateeritud Puhjas – J. Hornungi palgakviiitungite koopiad, 15. I 1688 ja 16. I 1689 (LVVA, f 4038, n 2, s 732, l 10).

tanud uues aabitsas (Pöldvee 2010). Forseliuse ortograafiareformi tuumaks oli eesti hääldusega ühtiv tähestik, pikkade vokaalide märkimine topelttähega kinnises silbis (*uus, kool*), ühekordselt lahtises silbis (*ku, ö, u-e*) ning topeltkonsonant eelneva lahtise silbi lühikese vokaali tähistajana (*em-ma*).

Eestimaa konsistoorium lükkas enamiku Forseliuse uuendustest tagasi ja töötas 1688. aasta algul välja kompromissettepanekud, mis on keeleajaloos tuntud kui vaheline kirjaviis (*medium*). Selle keskne idee oli pikendus-*h* läbikriipsutamine. Samal ajal aga valmis Hornungil Adrian Virginiuse juures Puhjas põhjaeestikeelne Uue Testamendi tõlge, mis järgis Forseliuse ortograafiat. Ühtsus jäi saavutamata ning edaspidi trükiti põhjaeestikeelsed raamatud Tallinnas vahelmises ja Riias Forseliuse kirjaviisis. Viimane osutus nii otstarbekaks, et samade reeglite järgi hakati 1690. aastal trükkima ka lõunaeestikeelseid raamatuid. Üleminekut põhjendas ja selgitas Adrian Virginius uue kirikukäsiraamatu eessõnas (Virginius 1691/1983). „Wastse Testamendi” kirjaviisi eluiga jäi seega vastu ootusi lühikeseks, ja uue sajandi algul hääbus ka vaheline kirjaviis, andes teed Forseliuse uuendustele, mille oli kokku võtnud Hornungi grammatika (1693). Järgmise suurema õigekirjauuenduse algatas XIX sajandil Eduard Ahrens. Kuidas sobitub sellesse pilti Virginiuste käsikirja ortograafia?

Pikad vokaalid on käsikirjas märgitud kahe tähega nii lahtises kui ka kinnises silbis (*saanut, Waatge, Öö, Ööd, Pää, Pää*), milleks pakkus eeskuju 1642. aasta soome piibel ja ka tollane rootsi kirjaviis. See reegel pole küll päris järjekindel (*Öse, Päle*), kuid nõnda ilmneb Virginiuste käsikirjas tendents, mille viis uuendusena sisse alles Ahrens. Konsonantide puhul äratub tähelepanu, et erinevalt teistest siin vaadeldud kirjaviisidest märgitakse Virginiuste käsikirjas pikki kaashäälikuid sõna lõpus kahekordselt (*Rätt, Kepp, Uss*). Siingi esineb erandeid ja kõikuvat kirjapilti (*Pä-tük, püs*), aga põhimõtteliselt on tegemist uuendusega, mida olid küll soovitanud Gutsloff ja Göseken, kuid mis pääses maksvusele alles XIX sajandi viimasel veerandil. Konsonandi kahekordistamine eelneva silbi lühikese vokaali tunnuseks (*minna, sinna, temma, nemmat*) oli iseloomulik kõigile XVII sajandil trükitud kasutatud kirjaviisidele, kuid Virginiuste käsikirjas on sellest osalt loobutud (*mina, sina, täma, nämat*). Varasemas ortograafias kasutatud võõrtähti asus lõunaeesti alfabeedist kõrvaldama juba Adrian Virginius. „Wastses Testamendis” jäid siiski veel kasutusele grafeemid *ch, tz* ja *sz*, Virginiuste käsikirja tähestikus neid aga enam pole ning selle alfabeet langeb kokku Forseliuse ja Hornungi põhjaeesti tähestikuvariandiga (vt Pöldvee 2010: 338–343).

Niisiis leidub Virginiuste käsikirja ortograafias ajastuomaste tunnuste kõrval uuenduslikke jooni, millel ei puudu sarnasused tänapäeva eesti õigekirjaga, kuid mis tol ajal normina ei realiseerunud. Siin on tehtud samm edasi võrreldes „Wastse Testamendi” kirjaviisiga, kuid Forseliuse ortograafia iseloomulikku pikkade vokaalide märkimise viisi pole (veel?) rakendatud. Seega võiks arvata, et tegemist oli omamoodi katselise kirjaviisiga, mis kombineeris Forseliuse, soome piibli ja võib-olla ka Adrian Virginiuse imetluse pärvinud (Virginius 1691/1983: 136) katolikuagegse lõunaeesti kirjaviisi elemente ning mille sünniks oli sobivaim ajavahemik 1686–1690, st aastad pärast „Wastse Testamendi” ilmumist ja enne üleminekut Forseliuse kirjaviisile. Tundub ebaloogiline, et pärast uue normi omaks võtmist, mida veelgi kinnistas Hornungi „Grammatica Esthonica” (1693), oleks keegi hakanud välja töötama veel üht ortograafiavarianti.

Paberianalüüs näib viitavat, et säilinud koopia on kirja pandud kas XVII sajandi lõpus või pigem XVIII sajandi alguses. Käsikiri on kirjutatud Amsterdami vappi kujutava vesimärgiga paberile, mis oli vaadeldaval perioodil nii kirja- kui ka trükipaberites väga levinud. Ainuüksi vesimärgi põhjal on käsikirja vanuse täpsem määramine seetõttu võimatu, sest vesimärgi ajalised levikupiirid ulatuvad alates XVII sajandi teisest poolest (1650. aastatest) kuni XVIII sajandi lõpuni. *Academia Gustavo-Carolina* trükistesse ilmub Amsterdami vapp alates aastast 1700 (st Pärnu perioodist). Seni tuvastatu lubab oletada, et tegu on ilmselt päris XVII sajandi lõpus toodetud paberiga, mis võis olla tõenäoliselt valmistatud Prantsusmaal.¹⁵

Vastuolu ortograafilise dateeringu ja paberi dateeringu vahel näib viitavat, et tegemist on 1680. aastate lõpus või 1690. aastate alguses tehtud põhjaeestipärastuse hilisema koopiaga. Väga konkreetne vajadus sellise koopia valmistamiseks tekkis just XVIII sajandi algusaastatel, kui Liivimaa ülemkonsistoriumi eestvõttel organiseeriti taas kord põhjaeestikeelse piibli väljaandmist. Sellest ajast, 1704. aasta jaanuarist, on ka vähemalt üks otsene teade, et Adrian Virginius oli kuulu järgi Vana Testamendi tõlkimisega ka juba algust teinud – mõeldud peab olema põhjaeesti keelde tõlkimist, sest see oli parajasti aktuaalne. Kuna 1705. aasta sügisel arutati aga hoopis võimalust Johannes Gutsblaffi lõunaeestikeelne tõlge põhjaeesti keelde ümber panna, peab oletama, et isegi juhul, kui Adrian oma tõlketööd 1704. aastal jätkas, polnud võimalik tema töö tulemust kasutada. Seda enam, et ta 1704. aasta septembri lõpus vangistati (Tafenu 2009a: 690–691). Et allikad on väga napid, ei saa kindlalt öelda, mida peeti 1704. aastal silmas selle all, et Adrian on kuuldavasti juba Vana Testamendi tõlkimisega algust teinud.¹⁶ võimalik, et ta hakkas puhtalt ümber kirjutama varasemat põhjaeestikeelset tõlget või tegi selle kellelegi teisele ülesandeks, kuid ei saa päriselt välistada ka võimalust, et alles nüüd hakkas Adrian ise või tema ülesandel keegi teine lõunaeestikeelset tõlget põhjaeesti keelde ümber panema.

Olemasolevate lõunaeestikeelsete Vana Testamendi tõlgete (R-eL ja Erleben) põhjal ei saa oletada, et ortograafiaotsingud oleksid puudutanud ka lõunaeesti keelt. Teadaolevalt mindi lõunaeesti keeles „Wastse Testamendi“ kirjaviisilt Hornungi kirjaviisile üle ilma pikemate otsinguteta – 1690/1691. aasta käsiraamat ilmus parandatud kirjaviisis ja vahepealsetest katsetustest pole jälgi säilinud. Pigem puudutaski katsetamine ainult põhjaeesti versiooni. Oleks aga raske ette kujutada, et pärast põhjaeestikeelse parandatud kirjaviisis käsiraamatu ilmumist 1694–1695 võinuks keegi selle väljaandjatest veel koopiateski mingit muud kirjaviisi tarvitada. Ühesõnaga: praeguses uurimiseisus on lahtisi küsimusi kindlasti rohkem kui rahuldavaid vastuseid.

Kogu kirjeldatud konstruktsiooni juures jääb lisaks muule segaseks, mis-sugust versiooni peab oma eluloos silmas Adrian, öeldes, et need kirjatükid [*diese Schriften*] läksid tal kaduma, kui venelased ta 1704. aastal paljaks rüüstasid ja vangi võtsid. Aga ükskõik, kas ta viitab siin lõuna- või põhjaeesti-

¹⁵ Paberit analüüsis Anu Lepp, kelle 25. II 2014 saadetud meilikirjale sinne kokkuvõtte tugineb.

¹⁶ *Was Ew. Hochwürden wegen Vertirung des A. T. verlanget, wird man sehen[?], so viel immer bey dieser Unruhe thunlich ist, ins werck zurichten, worinnen denn Vernehmen nach der H. Past. Virgin, welchen man innerhalb 8 Tagen hier vermutet, bereits einen Anfang soll gemacht haben.* – Liivimaa ülemkonsistoriumi kiri kindralsuperintendentile, 12. I 1704, LVVA, f 233, n 4, s 1176, lk 3.

keelsele versioonile või mõlemale korraga, igal juhul ta eksib, sest tegelikult pidid mõlemad säilima (eeldades, et mõlemad selleks ajaks juba olemas olid). Adriani eluloo järgi võis ta käsikirjadest ilma jääda kahel korral. Kõigepealt jäi ta siis, kui venelased juulis 1704 Tartu vallutasid, ilma nendest asjadest, mis ta oli jätnud oma majja ämma hoolde. Ise oli Adrian samal ajal koos perega Eestimaal, mõnda aega Tallinnas. Teise ja tõenäosema variandina võis ta käsikirjadest ilma jääda Otepääl, kus ta 30. septembril 1704 vahistati. Ilmselt polnud vangis viibivale Adrianile lihtsalt teada, mis ta asjadest sai, ja vaevalt oli käsikirjade saatust talle vanglas surmanuhtluse õhus rippudes küsimus, mille pärast kõige rohkem muretseda. Pealegi võis juba selleks ajaks nii lõunaku kui ka põhjaeestikeelseid käsikirju olla rohkem kui üks.

Kuni ühtki XIX sajandist varasemat lõunaeestikeelset Vana Testamendi käsikirja pole leitud, jääb kogu esitatud konstruktsioon ikkagi vaid oletuseks, millele edasine uurimistöö loodetavasti kas tuge või alternatiive pakub.

Allikad

EAA = Ajalooarhiiv, Tartu.

KM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseum, eesti kultuurilooline arhiiv.

LVVA = Latvijas valsts vēstures Arhīvs (Lāti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia.

RA = Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv), Stockholm.

Kirjandus

A a r m a, Liivi 1995. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Koost Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4.) Tallinn: [Eesti Rahvusraamatukogu], lk 8–66.

A n n i s t, August 1992–1993. Kāsu Hans ja tema „Ikulaul” Tartu hävitamisest a. 1704–1708. – Akadeemia 1992, nr 12, lk 2484–2501; 1993, nr 1, lk 125–149.

Curriculum vitae = Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst-, und Kurland’s. Neunter Band. Riga, 1860, lk 118–125.

D u n s d o r f s, Edgars 1979. Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis: Latviešu ev.-lut. baznīca Amerikā.

ER 2000 = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim Endel Annus. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I osa. Eesti Akadeemiline Raamatukogu.) Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus].

E r x l e b e n 1796 = Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat, ehk Wanna Testament nink Jummal Sādusse Sōnna. Meie Tarto- nink Werro-Ma Rahwa hāās nink Jummal Tundmisse kaswatamisses neide omman Keelen lühhidelt kokkoseātu. Tarto-Linan trūkkitu nink mūwwa Grentsiusse man.

K i l g i, Annika 2012. Tõlkekeele dūnaamika Piibli esmaeestinduse kāigus: verbi morfosūntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. (Tallinna Ūlikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ūlikooli Kirjastus.

[M o l l e r, Arvid.] Fata Dorpati. Den i förra tiden namnkunniga Lifländiska Staden Dorpts Öde. Wāsterås: J. L. Horrn, 1755.

- P a h t m a, Leino, T a f e n a u, Kai 2003. Saateks. – Piiblikonverentsid ja keele-
vaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapubli-
katsioon. Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim Jürgen Beyer. (Ex fontibus
archivi historici Estoniae 1.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 9–16.
- P õ l d v e e, Aivar 2009. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus,
nr 8–9, lk 642–667.
- P õ l d v e e, Aivar 2010. Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirja-
viisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 331–352, nr 6,
lk 419–429.
- P õ l d v e e, Aivar 2012. Wennekülla Hans and Estonian church language. – Eesti
ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Lin-
guistics, nr 3–1, lk 259–278.
- R e i l a, Heiki 2007. Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlke-
ga: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–
1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost Kristiina Ross. Toim Heiki
Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele
Sihtasutus, lk 556–563.
- R o s s, Kristiina 2003. Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlki-
nud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Koost K. Ross. Eesti Keele Insti-
tuut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5–23.
- R o s s, Kristiina 2011. Sisaliku jäljed piiblitõlkes. Lõunaeestikeelse Vana Testa-
mendi saatusest. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 600–613.
- R o s s, Kristiina 2013. Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele
Seltsi aastaraamat 58 (2012). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 210–
224.
- S a a r e s t e, A. [A. S-ste] 1926. Virginius, Andreas. – Eesti biograafiline leksikon.
I. Tartu: Loodus.
- T a f e n a u, Kai 2009a. Veel täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kir-
jandus, nr 8–9, lk 688–708.
- T a f e n a u, Kai 2009b. Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus, nr 11,
lk 847–855.
- T a f e n a u, Kai 2011. Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde... – Tuna, nr 1, lk 41–59.
- T o o m s e, Mihkel 1940. Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja
tee selleni. – Piibli keelest. Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades.
Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, lk 68–84.
- Valik 1992 = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja and-
nud A. Saareste, A. R. Cederberg. Tartu: Tartu Ülikool.
- V i r g i n i u s 1691 = Osmo Ikola, Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. [Ad-
rian Virginius,] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser. – Sananjalka 1983,
nr 25, lk 134–142.
- V i r g i n i u s e d 2003 = Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–
1690 Andreas ja Adrian Virginius. Koost Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

What happened at the vicarage of Puhja? Looking for the origins of an old translation

Keywords: 17th century, Estonian Bible translation, history of literary Estonian, Estonian translation history, North Estonian literary language, South Estonian literary language

The article addresses a late-17th-century translation of the Old Testament, tentatively attributed to two pastors, father and son Andreas and Adrian Virginius, who served in southern Estonia, which in those times was part of Livonia. The research question is: Which of the two variants of literary Estonian developed at the time, North-Estonian or South-Estonian, was the first target language for the Old Testament? Adrian Virginius mentions his and his father's joint effort of translating the OT (up to the Book of Job) in the 1680s, without specifying the language variant. As to the rest of Andreas Virginius' translations, those were, according to secondary sources, in South Estonian, but Adrian Virginius had close contacts with the reformers of literary North Estonian. The original manuscript of the OT translation has not survived, but we do have a slightly later copy, anonymous and undated, which is in North Estonian, yet bearing strong traces of South Estonian influence.

In addition, we have two South Estonian OT translations from the late 18th–early 19th century (a shortened printed version and a manuscript copy of 20 chapters of Exodus), whose wording is very close to that of the North Estonian translation attributed to father and son Virginius. The article discusses if and how it is possible to decide which of the two versions is the underlying translation and which is the derivative one. The method used involves linguistic and translation analysis complemented by historical and other extralinguistic information speaking for or against either hypothesis and, possibly, shed some light on the identity of the translator and of the copyist. Although the conclusion admits that the present stage of research offers more open questions than satisfactory answers, the article provides several clues for further studies.

Annika Kilgi (b. 1981), PhD, Tallinn University, Institute of the Estonian Language and Culture, lecturer of Estonian language, annika.kilgi@tlu.ee

Inge Käsi (b. 1963), MA, Institute of the Estonian Language; lexicographer, ingeinge@hotmail.ee

Aivar Pöldvee (b. 1962), PhD, Institute of the Estonian Language; Institute of History, Tallinn University, senior researcher, aivarpoldvee@hotmail.ee

Heiki Reila (b. 1963), MA, Institute of the Estonian Language; lexicographer, heiki.reila@eki.ee

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language; senior researcher, kristiina.ross@eki.ee

Kai Tafenau (b. 1975), PhD, National Archives of Estonia, editor, kai.tafenau@ra.ee